

Денис Іванович СИДОРЕНКО,

аспірант Хмельницького університету управління та права,
tovstp@ukr.net

УДК 347.624

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ЮРИДИЧНОЇ СУТНОСТІ НЕДІЙСНОСТІ ШЛЮБУ В СІМЕЙНОМУ ПРАВІ

Досліджено поняття недійсності шлюбу в сімейно-му праві, проаналізовано погляди різних авторів щодо змісту недійсності шлюбу, його правової природи. Запропоновано та обґрунтовано власне визначення поняття недійсності шлюбу, дано узагальнюючу характеристику правової природи недійсності шлюбу. Зокрема визначено, що недійсність шлюбу — це наслідок недодержання в момент укладення шлюбу особами вимог, які прямо встановлені сімейним законодавством для його укладення (досягнення шлюбного віку, вільна згода сторін, одношлюбність, відсутність споріднення по прямій або бічній лінії), про існування якого заявляє одна із сторін, що звернулася з цієї причини до суду або іншого уповноваженого органу з метою встановлення факту порушення юридичних вимог до шлюбу та анулювання актового запису про шлюб. Зазначено, що недійсним є шлюб, укладений із порушенням юридичних вимог до шлюбу, за умови, якщо таке порушення визнане судом або іншим уповноваженим державним органом. Зареєстрований у встановленому порядку шлюб вважається укладеним законно й обумовлює настання передбачених законом наслідків до визнання його недійсним судом або органом реєстрації актів цивільного стану. До винесення відповідного рішення судом (складення висновку й анулювання актового запису про шлюб органом реєстрації актів цивільного стану) особи, які уклали шлюб, вважаються законним подружжям з відповідними правами та обов'язками. На

підставі проведеного дослідження теорії сімейного права зроблені висновки, що правова природа недійсності шлюбу полягає в тому, що з одного боку недійсність шлюбу — це захід відповідальності щодо особи, яка знала про перешкоди для укладення шлюбу, однак з різних мотивів уклала його, з іншого — захід захисту інтересів особи, яка правомірно помилялася щодо дійсності укладеного нею шлюбу, а також дітей, народжених у недійсному шлюбі.

Ключові слова: шлюб, недійсний шлюб, визнання шлюбу недійсним, підстави недійсності шлюбу, умови дійсності шлюбу.

Важливою гарантією створення міцної сім'ї та запорукою правової охорони сімейних правовідносин, що виникають між жінкою та чоловіком, які зареєстрували шлюб між собою, є умови укладення шлюбу, закріплені в Сімейному кодексі України (СК України). Недотримання тієї чи іншої умови укладення шлюбу тягне за собою невизнання за такими особами шлюбного статусу і, як наслідок, позбавлення неправомірно укладеного шлюбу правового захисту з боку держави.

Попри те, що норми про недійсність шлюбу традиційно містяться в актах сімейного законодавства, в тому числі й у чинному СК України, процесуальний порядок визнання шлюбу недійсним передбачається у Цивільному процесуальному кодексі України, однак з окремих питань у судовій практиці щодо визнання шлюбу недійсним залишаються суперечності, зокрема і з питань підстав, за яких шлюб визнається недійсним, а також правових наслідків недійсності шлюбу. Усе викладене вище свідчить про необхідність досліджень цього інституту сімейного права.

Темі недійсності шлюбу в сімейному праві була присвячена низка наукових публікацій, дисертацій та монографій таких вчених, як: М. В. Антокольська, І. В. Апопій, А. Беякова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова, Ю. О. Заїка, А. Загорівський, К. Кавелін, Т. А. Кобзева, Л. Ю. Ковтунова, К. Манаєв, Є. Невзгодіна, В. М. Пчелінцева, З. В. Ромовська, В. А. Рясенцев, Н. Саприкін, А. П. Сергєєв, С. Я. Фурса, Ю. С. Червоний та інші.

Аналіз зазначених наукових досліджень, присвячених теоретичним та практичним питанням визнання шлюбу недійсним, у тому числі питанням визначення поняття недійсності шлюбу, умови (підстави), за яких шлюб визнається недійсним, недоліки законодавчої техніки та судової практики з питань визначення порядку визнання шлюбу недійсним за рішенням суду або за рішенням органу реєстрації актів цивільного стану, свідчить, що ці питання, внаслідок їх складності та різноплановості потребують комплексного наукового дослідження. На жаль, подібного комплексного дослідження в сімейному праві України не проводилось.

Метою статті є визначення на підставі діючого сімейного законодавства та теорії сімейного права поняття недійсності шлюбу, умо-

ви (підстави), за яких шлюб визнається або може бути визнано недійсним за рішенням суду чи іншого державного органу.

Порядок визнання шлюбу недійсним за сімейним законодавством України, а також правові підстави для такого визнання визначені у гл. 5 СК України, що має назву «Недійсність шлюбу». Однак легального поняття недійсності шлюбу СК України не містить, проте визначає, що підставою недійсності шлюбу є порушення вимог, встановлених ст.ст. 22, 24–26 СК України, що визначають умови вступу в шлюб: наявність шлюбного віку, добровільність шлюбу, одношлюбність та відсутність споріднення між особами, яке виключає можливість укладення шлюбу.

Однак таке визначення недійсного шлюбу (як шлюбу, укладеного на порушення вимог, встановлених ст.ст. 22, 24–26 СК України) не позбавлене недоліків. Зокрема, як зазначає А. Райчук, диспозиція ст. 38 СК України, яка передбачає зазначені підстави для визнання шлюбу недійсним, може бути доповнена такими підставами: відсутність наміру створення сім'ї і набуття прав та обов'язків подружжя (оскільки відповідно до ч. 2 ст. 40 СК України шлюб за наявності цієї підстави буде визнано фіктивним); при приховуванні відомостей про стан свого здоров'я одним із наречених, наслідком чого могло стати (стало) порушення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого чи їхніх нащадків (як зазначено у ч. 5 ст. 30 СК України, зазначена обставина може бути підставою для визнання шлюбу недійсним) [11, с. 103]. Зазначене дало підставу А. Райчук виділити таке визначення недійсного шлюбу: це — шлюб, укладений з порушенням встановлених законодавством вимог до укладення шлюбу [11, с. 103].

Якщо звернутися до наукової літератури, то, крім викладеного вище, можна побачити інші визначення поняття «недійсність шлюбу».

Зокрема, як зазначають В. І. Борисова, І. В. Жилінкова, недійсність шлюбу — це форма відмови держави від визнання укладеного шлюбу як юридично значущого акта, виражена в рішенні суду, винесеному в порядку цивільного судочинства у зв'язку з порушенням встановлених законом умов укладення шлюбу, що є за своєю суттю заходом захисту [15, с. 91]. Інші учені переважно використовують зазначене визначення у своїх наукових дослідженнях [9, с. 27].

Ю. С. Червоний під недійсним розуміє шлюб, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану за відсутності хоча б однієї з передбачених законом умов його укладення або за наявності принаймні однієї із встановлених законом перешкод до цього. Недійсний шлюб не породжує прав та обов'язків подружжя [14, с. 400].

Як можна помітити, обидва визначення недійсного шлюбу є достатньо обґрунтованими, хоча визначення, подане В. І. Борисовою та І. В. Жилінковою, звертає увагу на процесуальний аспект недійсного шлюбу: шлюб є недійсним у випадку, коли він визнаний таким судом як уповноваженим державним органом з підстав, визначених у сімейному законодавстві з метою захисту інтересів осіб, які знаходилися в

недійсному шлюбі та інших осіб. Визначення недійсного шлюбу, яке виділяє Ю. С. Червоний, пов'язується із умовами, при яких шлюб повинен бути укладений (їх відсутність призводить до недійсності шлюбу), а також із перешкодами для укладення шлюбу (шлюб буде визнано недійсним у випадку, якщо такі перешкоди матимуть місце при його укладенні).

У той же час зазначені визначення недійсності шлюбу не позбавлені низки недоліків: так, відповідно до ст. 39 СК України шлюб може бути визнано недійсним не тільки на підставі рішення суду, його недійсність підтверджується також рішенням органу реєстрації актів цивільного стану. Однак відповідний орган РАЦС лише анулює актовий запис про зареєстрований шлюб на підставі заяви заінтересованої сторони за наявності підстав, передбачених у ч.ч. 1–3 ст. 39 СК України, сам шлюб уже є недійсним за фактом наявності зазначених вище підстав (перебування особи в іншому зареєстрованому шлюбі, наявність споріднення між особами, недієздатність особи).

Крім того, вказані вище визначення, на жаль, не беруть до уваги визначальну рису недійсності шлюбу — відсутність правових наслідків шлюбу, а у випадку, якщо зазначені наслідки наступили — повернення до стану, який існував до укладення такого шлюбу.

У зв'язку із цим, на основі зазначених визначень недійсності шлюбу, на нашу думку, слід виділити таке визначення: «Недійсність шлюбу — це наслідок недодержання в момент укладення шлюбу особами вимог, які прямо встановлені сімейним законодавством для його укладення (досягнення шлюбного віку, вільна згода сторін, одношлюбність, відсутність споріднення по прямій або бічній лінії), про існування якого заявляє одна із сторін, що звернулася з цієї причини до суду або іншого уповноваженого органу з метою встановлення факту порушення юридичних вимог до шлюбу та анулювання актового запису про шлюб; недійсним є шлюб, укладений із порушенням юридичних вимог до шлюбу, за умови, якщо таке порушення визнане судом або іншим уповноваженим державним органом».

Зареєстрований у встановленому порядку шлюб вважається укладеним законно й обумовлює настання передбачених законом наслідків до визнання його недійсним судом або органом реєстрації актів цивільного стану [13, с. 98]. До винесення відповідного рішення судом (складення висновку й анулювання актового запису про шлюб органом реєстрації актів цивільного стану) особи, які уклали шлюб, вважаються законним подружжям з відповідними правами та обов'язками [2, с. 121–122].

Питання правової природи недійсного шлюбу в юридичній літературі також не отримало єдиного визначення.

Як зазначає К. Кавелін: «Недійсний шлюб — це такий шлюб чоловіка та жінки, який мав лише оманливий вигляд, а насправді таким ніколи не був і тому не може мати наслідком дійсний, законний шлюб» [6, с. 105]. У той же час виникає питання, чи є відсутність правових наслідків у недійсному шлюбі заходом відповідальності, чи ні.

Так, більшість науковців вважає, що визнання шлюбу недійсним — це санкція за порушення сімейного законодавства, яке допускають особи, що укладають шлюб (або одна з осіб), саме за порушення передбачених законом умов укладення шлюбу [7, с. 74; 8, с. 63; 10, с. 115; 12, с. 71; 13, с. 58; 14, с. 123].

С. П. Індиченко та В. С. Гопанчук зазначають, що недійсність шлюбу — це особливий вид сімейно-правової санкції, яка застосовується у випадках порушення передбачених законом умов укладення шлюбу й означає анулювання тих юридичних наслідків, які законом пов'язуються з дійсним шлюбом [4, с. 56].

Н. А. Матвеева вважає, що сімейно-правовою санкцією є не сама недійсність шлюбу, а встановлені законом наслідки недійсності шлюбу [6, с. 108].

Іншої думки дотримується М. В. Кротова, яка вважає, що недійсність шлюбу є не заходом відповідальності або захисту, а констатація того, що сторони не досягли бажаного правового результату [3, с. 339].

Однак, як вважає І. В. Апопій, недійсність шлюбу не завжди є результатом свідомої винної поведінки осіб, а може бути викликана об'єктивними причинами (наприклад, коли одному з подружжя не було відомо про недієздатність іншого з подружжя) [2, с. 121].

У зв'язку із цим, зокрема, М. В. Антокольська зазначає, що визнання шлюбу недійсним є санкцією за порушення сімейного законодавства у випадку, якщо хоча б одна зі сторін знала про наявність обставин, що свідчать про недійсність шлюбу, з іншої — це міра захисту щодо особи, яка добросовісно помилялася щодо зазначених обставин [1, с. 117–118].

Того ж підходу дотримуються В. І. Борисова та І. В. Жилінкова. На їхню думку, визнання шлюбу недійсним є сімейно-правовою санкцією щодо недобросовісного подружжя, з іншого — є засобом захисту щодо добросовісного. Зокрема на недобросовісного подружжя в недійсному шлюбі покладається обов'язок із утримання добросовісного подружжя та застосування в інтересах останнього до майна, набутого до визнання шлюбу недійсним, правового режиму спільного майна подружжя [15, с. 91].

З таким твердженням не погоджується І. В. Апопій, який зазначає, що застосування заходу відповідальності до обох осіб, одна з яких є добросовісною, суперечить принципу справедливості (ч. 9 ст. 7 СК України), а тому у випадку, якщо один з подружжя діяв винно, а інший був введений в оману або примушений, визнання шлюбу недійсним є заходом відповідальності для першого і засобом захисту для другого, що підтверджується різними правовими наслідками для добросовісної і недобросовісної особи, передбаченими ст.ст. 45–46 СК України [2, с. 121].

Так, для недобросовісної сторони діють правила ст. 45 СК України щодо відсутності прав та обов'язків подружжя, передбачених актами сімейного законодавства; майно, набуте протягом недійсного шлюбу, вважається таким, що набуто на праві спільної часткової власнос-

ті, при цьому розмір часток визначається відповідно до їхньої участі у придбанні цього майна своєю працею та коштами; отримані аліменти на особу підлягають поверненню; особа підлягає виселенню із займаного приміщення, в яке вона поселилася у зв'язку із реєстрацією нею недійсного шлюбу; прізвище, яке було змінено у зв'язку із вищезазначеним, вважається зміненим неправомірно.

У той же час добросовісна сторона в недійсному шлюбі відповідно до ст. 46 СК України не має вищезазначених обмежень, у тому числі за нею зберігаються право на проживання у займаному нею приміщенні, право на аліменти, на змінене прізвище, а також на поділ майна як спільної сумісної власності подружжя. У той же час інших прав та обов'язків подружжя добросовісна сторона не має.

На нашу думку, слід погодитися з обома точками зору: і з тією думкою, що недійсність шлюбу — це захід відповідальності, однак лише стосовно особи, яка знала про перешкоди для укладення шлюбу, однак з різних мотивів уклала його (недобросовісна сторона в недійсному шлюбі), та з іншою точкою зору про те, що недійсність шлюбу — це захід захисту інтересів особи, яка правомірно помилялася щодо дійсності укладеного нею шлюбу, а також дітей, народжених у недійсному шлюбі (добросовісної сторони у недійсному шлюбі).

На основі проведеного дослідження приходимо до *таких висновків*:

1. Недійсність шлюбу — це наслідок недодержання в момент укладення шлюбу особами вимог, які прямо встановлені сімейним законодавством для його укладення (досягнення шлюбного віку, вільна згода сторін, одношлюбність, відсутність споріднення по прямій або бічній лінії), про існування якого заявляє одна із сторін, що звернулася з цієї причини до суду або іншого уповноваженого органу з метою встановлення факту порушення юридичних вимог до шлюбу та анулювання актового запису про шлюб.

2. Недійсним є шлюб, укладений із порушенням юридичних вимог до шлюбу, за умови, якщо таке порушення визнане судом або іншим уповноваженим державним органом.

3. Правова природа недійсності шлюбу полягає в тому, що, з одного боку, недійсність шлюбу — це захід відповідальності стосовно особи, яка знала про перешкоди для укладення шлюбу, однак з різних мотивів уклала його, з іншого — захід захисту інтересів особи, яка правомірно помилялася щодо дійсності укладеного нею шлюбу, а також дітей, народжених у недійсному шлюбі.

Список використаних джерел

1. Антокольская М. В. Семейное право. изд. 2-е. М. : Юристъ, 2002. 332 с.
2. Апопій І. В. Сімейне право України. К. : Центр учбової літератури, 2010. 360 с.
3. Гражданское право : в 3 т. / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. 2-е изд. М. : Проспект, 1999. Т. 3. 648 с.
4. Сімейне право / Індиченко С. П., Гопанчук В. С., Дзера О. В., Савченко Л. А. К. : Вентурі, 1997. 272 с.

5. Кобзева Т. А., Шапіро В. С. Сімейне право України. Суми : Сумський державний університет, 2015. 90 с.
6. Матвеева Н. А. Институт брака в семейном праве России, Украины и Беларуси : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. М., 2006. 184 л.
7. Матвеев Г. К. Советское семейное право. М. : Юридическая литература, 1985. 208 с.
8. Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины / под ред. Ю. С. Червоного. К. : Истина, 2003. 515 с.
9. Онїщенко О. В. Сімейне право. К. : НАУ-друк, 2009. 112 с.
10. Пчелинцева Л. М. Семейное право России. М. : Норма; Инфра-М, 1999. 664 с.
11. Райчук А. Визнання шлюбу недійним: теорія та практика // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Юридичні науки. 2007. № 77–78. С. 102–105.
12. Рясенцев В. А. Семейное право. М. : Юридическая литература, 1967. 296 с.
13. Сімейне право України / за ред. В. Гопанчука. К. : Истина, 2002. 365 с.
14. Сімейне право України / за ред. Ю. С. Червоного. К. : Истина, 2004. 400 с.
15. Сімейне право України / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. 2-е вид. К. : Юрінком Інтер, 2009. 288 с.

Надійшла до редакції 25.05.2017

Сидоренко Д. И. Теоретические основы определения понятия и юридической сущности недействительности брака в семейном праве

Исследовано понятие недействительности брака в семейном праве, проанализированы взгляды разных авторов относительно содержания недействительности брака, его правовой природы. Предложено и обосновано собственное определение понятия недействительности брака, дано обобщающую характеристику правовой природы недействительности брака. В частности, определено, что недействительность брака — это следствие несоблюдения в момент заключения брака лицами требований, которые прямо установлены семейным законодательством для его заключения (достижение брачного возраста, свободное согласие сторон, единобрачие, отсутствие родства по прямой или боковой линии), о существовании которого заявляет одна из сторон, которая обратилась по этой причине в суд или другой уполномоченный орган с целью установления факта нарушения юридических требований к браку и аннулирования актовой записи о браке. Отмечено, что недействительным является брак, заключенный с нарушением юридических требований к браку, при условии, если такое нарушение признано судом или другим уполномоченным государственным органом. Зарегистрированный в установленном порядке брак считается заключенным законно и обуславливает наступление предусмотренных законом последствий до признания его недействительным судом или органом регистрации актов гражданского состояния. До вынесения соответствующего решения судом (составления заключения и аннулирования актовой записи о браке органом регистрации актов гражданского состояния) лица, заключившие брак, считаются законными супругами с соответствующими правами и обязанностями. На основании проведенного исследования теории семейно-

го права сделаны выводы, что правовая природа недействительности брака заключается в том, что с одной стороны недействительности брака — это мера ответственности по отношению к лицу, которое знало о препятствиях для заключения брака, однако по разным причинам заключило его, с другой — мера защиты интересов лица, которое правомерно ошибалось относительно действительности заключенного им брака, а также детей, родившихся в недействительном браке.

Ключевые слова: брак, недействительный брак, признание брака недействительным, основания недействительности брака, условия действительности брака.

Sydorenko, D. I. Theoretical Principles of Definition of the Legal Nature of the Nullity of Marriage in Family Law

The scientific article explores the concept of nullity of marriage in family law, analyses the views of different scientists on the content of nullity of marriage and its legal nature. The author proposed and justified its own definition of nullity of marriage, general characteristic of the legal nature of the nullity of marriage. In particular, the author determined that the nullity of marriage is a consequence of the failure at the time of marriage requirements of marriage that are directly established by family law for its conclusion (reaching the age of marriage, the free consent of the parties, monogamy, the lack of relationship in direct or lateral line), the existence of which declares one of the parties who applied for this reason to the court or other competent public authority with the purpose of establishing the fact of violation of legal requirements before marriage and annulment records on marriage. The author noted that the marriage is invalid, that is entered into with violation of legal requirements before marriage, provided that if such fact is recognized by a court or other competent public authority. Duly registered marriage is concluded legally and giving rise to lawful consequences until annulled by the body of civil registration. Pending the relevant decision by the court (making of the conclusion and cancellation of the marriage record of body of civil registration) the persons, who are married, are considered legal spouses with corresponding rights and obligations. On the basis of the research theory of family law author concluded that the legal nature of the nullity of marriage is a measure of responsibility of the person who knew about the obstacles for marriage, but concluded it, and it's the measure of protecting the interests of the person, who was mistaken by law on the validity of the concluded marriage, and children, who were born in invalid marriage.

Keywords: marriage, invalid marriage, nullifying a marriage, the conditions of invalidity of marriage, the conditions of validity of marriage.

